

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

УДК 82.02.821.161.2

М.К. НАЄНКО,

*доктор філологічних наук, професор
кафедри теорії літератури і компаративістики Інституту філології
Київського національного університету ім. Т. Шевченка*

ЛІТЕРАТУРНЕ ОТОЧЕННЯ ДОМАНИЦЬКОГО – ПЕРШОГО ВИДАВЦЯ ПОВНОГО «КОБЗАРЯ»

У статті йдеться про подвижницьке життя в науці про літературу й історію видатного філолога й історика Василя Доманицького. Автор аналізує погляди на нього відомих українських учених і літераторів рубежу ХІХ–ХХ ст., які його особисто знали і з ним співпрацювали.

Ключові слова: література, філологія, історія, творчість, шевченкознавство, перехідна епоха, традиція, новаторство, літературний процес.

4 листопада 2010 р. виповнилося 100 років з дня поховання на своїй малій Батьківщині (у селі Колодистому Черкаської області) видатного історика і філолога рубежу ХІХ–ХХ століть Василя Михайловича Доманицького.

Перехідні епохи в духовно-мистецькому процесі сповнюються, як правило, дерзновенними подіями; в їх горнилі народжуються художні явища нового змісту, але ще потужно дають про себе знати, умовно кажучи, старі форми та ідеї і водночас спопеляють себе натхненні творці і тих, і тих. Рубіж ХІХ–ХХ ст., коли йшла на спад епоха позитивізму і утверджував себе модернізм, у цьому плані дуже показова. У ній довершував себе шевченківсько-франківський час і міцніли пагони якісно нової творчості самого І. Франка, а особливо – ранніх модерністів Лесі Українки, В. Стефаника М. Коцюбинського та ін. Зафіксувати це в критичній літературі вдавалося літераторам з особливим даром і покликанням; вони були нещадними до свого здоров'я, працювали в буквальному розумінні «до загиби» і, як ті метеори, згорівши в момент найшвидшого лету, залишали після себе дуже яскравий слід буттєвого, культурологічного світіння. Чого варті, наприклад, суїцидні акції 20-літнього поета, драматурга і прозаїка Олексія Плюща в 1907 р. і ще молодшої за нього сільської дівчини-акторки Тетяни, яка наклала на себе руки в повісті С. Васильченка «Талант» у ті ж роки. Вони по-метеорному згоріли тільки тому, що наділені були Божим даром талановитості і хотіли реалізувати її на стику старого й нового в житті та мистецтві. У їхньому ряду й Василь Доманицький, хоч пішов із життя трохи іншим шляхом. Його ніби спеціально послано в українську культуру початку ХХ ст., аби сказати щось нове і бодай трохи доробити щось із старого, чого не встиг охопити спливаючий ХІХ вік. Це, насамперед, оприлюднення текстологічно звірених текстів повного на той час «Кобзаря», скасування доміслив, «квасів і сердитостей» (як сказав би І. Франко), що виникали навколо імені першого реаліста в українській прозі Марка Вовчка та сприяння в публікації популярного видання «Історії України-Русі» М. Аркаса, яке дійшло завдяки В. Доманицькому до наймасовішого читача. Робив це Василь Доманицький, звичайно, не самотужки, а в співпраці та в оточенні найвидатніших літературних та історичних умів свого часу.

Літературне оточення 20–30-літнього Василя Доманицького не може не вражати. Фактично не було на початку ХХ століття такого літературного імені в Україні (а часом – і за її межами), з яким би не зводила його літературно-критична доля, яке б залишалося байдужим до його одержимих зацікавлень і науково-творчих звершень. Дещо з тих подій сьогодні вже сприймається майже як легенда: у 1901 р., наприклад, вперше потрапивши на лікування в Ялту, В. Доманицький провідав там А. Чехова і М. Горького. З півгодини він із ними спілкувався на теми літературного життя і навіть цікавився здоров'ям Л. Толстого, який на той час почувався не дуже кепсько. Про що саме говорили класики-метри з початківцем літератором-істориком, можна й не здогадуватись: важливий сам факт зустрічі різних літературних епох. У Чехова й Горького вони поставали ніби в гармонійній, але й дисгармонійній єдності (М. Горький, як знаємо, з розумінням апелював до А. Чехова, що той «убиває» реалізм), а В. Доманицький ледве-ледве нащупував тоді і суто свою, і загальнолітературну стежку перехідної епохи.

Без сумніву, найпомітніший вплив на формування історико-літературних зацікавлень і національної свідомості В. Доманицького мали принаймні дві постаті: історик Дмитро Антонович і письменник Олександр Кониський. Перший був його педагогом у київсько-університетські роки, а другий – наставником у «народному університеті», яким вважалося київське помешкання старшого письменника О. Кониського, де вечорами збиралася не байдужа до долі рідної літератури й культури обдарована молодь. Вихідці переважно з священницьких родин та сільської інтелігенції в першому коліні, молоді люди здобували в автора шевченкознавчих досліджень («Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя», 1898–1902) і «другого гімну» України («Боже великий, єдиний...»), музика М. Лисенка) патріотичний гарт і вміння несхитно служити загадкам духовності як корінного стрижня людської цивілізації. Для декого з початкуючих модерністів це могло видаватися тоді вже не дуже «модним»; відомий факт, що навіть Леся Українка могла кинути камінець у город нібито архаїчних для нового часу І. Нечуя-Левицького та О. Кониського [1, с. 156, 222], але В. Доманицький намагався підхопити в тих «архаїчних» письменників щось дуже суттєве, ба навіть – вічне: передовсім – одержимість культурою свого народу. І не тільки підхопити, а й сприяти його примноженню [2, с. 973]. З ініціативи О. Кониського у 1895 році було створене видавництво «Вік», яке за 23 роки свого існування видало близько 150 книг української літературної класики та недорогих книжок для масового читача з різних галузей знань, а в колі працівників видавництва В. Доманицький близько зійшовся з такими відомими посталями в українській науці, освіті й культурі, як С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський та ін. Зберігся фотознімок «Організатори видавництва “Вік”». На ньому – Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, В. Доманицький і С. Єфремов (1903 р.). Декого з них у 1930 р., вже за радянської влади, буде репресовано по сфабрикованій каральними радянськими органами справі СВУ (Спілка Визволення України). Думається, що якби В. Доманицький дожив до 1930 р., то став би жертвою поруч із ними. Не випадково ж він, як і названі його побратими, в радянській історіографії послідовно іменувалися не інакше, як буржуазні націоналісти і «вороги народу».

Ці «вороги народу» після смерті В. Доманицького в 1910 р. залишили найтепліші спогади про нього і робили все можливе, аби його ім'я зайняло найгідніше місце в українській культурі. У 1912 році С. Єфремов, відомий уже тоді як організатор видання тритомної антології української літератури «Вік», фундатор першої в Російській імперії україномовної газети «Рада» і автор «Історії українського письменства», видав книжку спогадів про В. Доманицького «Чистому серцем» (з додатком біографії, бібліографічного переліку книг В. Доманицького та видань видавництва «Вік»), а О. Лотоцький опублікував ґрунтовний спогад-дослідження «Трудівник ідеї». З В. Доманицьким Олександр Лотоцький особливо близько зійшовся в 1906–1907 рр., коли допомагав йому у виданні повного «Кобзаря», будучи на державній службі в Петербурзі (Контрольна палата) і своєрідним зв'язківцем із українською фракцією (47 осіб!) у 2-й Державній думі Росії. Ця фракція за безпосередньої участі літературного редактора В. Доманицького видавала свій бюлетень «Рідна Справа – Думські Вісті». Пізніше О. Лотоцький був одним із очільників в уряді УНР, Надзвичайним послом України в Туреччині, а після поразки УНР займав в еміграції професорські посади в вищих

школах Відня, Праги та Варшави. Останні 8 років життя був директором Українського наукового інституту в Варшаві, який сам і заснував у 1930 р.

Опублікував свій спогад про В. Доманицького в 1912 р. і ще один соратник його, співредактор по виданню в 1907 р. «Кобзаря» – Петро Стебницький (псевдонім П. Смуток). Він теж, як і О. Лотоцький, працював у Петербурзі на різних урядових посадах і водночас – заснував «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг» та очолив створення енциклопедії «Український народ у його минулому та сучасному» (1914–1915), яка досі не прочитана, як слід, українськими істориками та енциклопедистами. Неоціненним було опублікування П. Стебницьким листування з ним В. Доманицького в останні місяці його життя. На жаль, не залишили спогадів про В. Доманицького член сенату А. Маркович, завдяки якому одержано прискорений дозвіл цензури на видання «Кобзаря», і історик та літератор П. Щеголев, який виявив в архіві імперського «Третього отделения» недосліджені рукописи кількох творів Т. Шевченка.

Про що найчастіше і найуважніше згадували колеги й соратники В. Доманицького після його смерті? В основному – про його історико-літературне подвижництво і неймовірно активну співпрацю з багатьма літераторами-сучасниками. Характеристика їх усіх потребує спеціального дослідження й неабиякої площі для друку, якщо врахувати, що тільки протягом 1906–1907 років В. Доманицький листувався з Іваном Франком, істориком і композитором Миколою Аркасом, фольклористом Володимиром Гнатюком, письменником і лексикографом Борисом Грінченком, публіцистом і глашатаєм національної ідеї Дмитром Донцовим, істориком і педагогом Дмитром Дорошенком, згадуваним уже Сергієм Єфремовим, істориком, політиком і журналістом В'ячеславом Липинським, новелістом Василем Стефаніком, прозаїком і музикантом Гнатом Хоткевичем, музичним диригентом і етнографом Олександром Кошицем, визначним громадським діячем, публіцистом і меценатом української культури Євгеном Чикаленком, істориком України і правником, обраним у 1921 році, але не затвердженим радянським урядом, Президентом ВУАН Миколою Василенком; останньому, до речі, замість академічного президентства, в 1924 році було «запропоновано» 10 років радянських концтаборів... Дехто з цих адресатів був епізодичним у спілкуванні з В. Доманицьким, але окремі належать до постійних і в науково-творчому плані взаємозацікавлених. До таких належав насамперед Іван Франко. Дуже цінними були поради І. Франка до складеного В. Доманицьким «Показчика ЛНВ, т. I-XX (1898–1902)»; мав свою думку Каменяр про монографію В. Доманицького «Козаччина на переломі XVI–XVII віків» (1905), а найбільш активною була їхня співпраця над виданням творів Т. Шевченка. Паралельно з написанням «Критичного розсліду...» і текстологічною підготовкою В. Доманицьким повного «Кобзаря», в 1906–1907 рр І. Франко працював над своїм двотомним виданням спадщини Т. Шевченка. Без допомоги В. Доманицького це видання навряд чи й з'явилося б. Принаймні, коли йдеться про якісний бік справи. У 1907 р. В. Доманицький надіслав І. Франкові весь макет підготовленого ним до друку «Кобзаря», без чого, як зізнавався І. Франко в передмові до двотомника, він не зміг би успішно виконати свою працю. Водночас І. Франко надсилав В. Доманицькому чимало різних книг та інших матеріалів, які сприяли його роботі над виданням повного на той час петербурзького «Кобзаря». Не обійшлося при цьому й без деяких прикрощів. Натхненний і запальний В. Доманицький, на думку І. Франка, часом аж надто захоплювався поетичною спадщиною Т. Шевченка і написав про неї таке, що й досі залишається неопублікованим в епістолярній спадщині Каменяра та дає підстави для всіляких спекуляцій у «жовтій» пресі. Франкознавці схильні вважати, що далася тоді взнаки Франкова хвороба, яка прогресувала, бо навряд чи за інших (здорових) умов він дорікав би В. Доманицькому, що той нібито аж помішався «на тім Шевченковім тексті», тоді як Шевченко, нібито, «дуже мірний талант». Якби великий Каменяр так думав, будучи здоровим, без впливу його недуги, то навряд чи в нього з'явилося б найвище поцінування постаті і творчості Кобзаря, яке він залишив напередодні столітнього ювілею Т. Шевченка, тобто – через сім років після наведеного неприхильного висловлювання про Кобзаря: «Він був сином мужика – і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури...» і т. д. [3, с. 479].

Творчо-культурне зближення з В. Доманицьким у письменників його часу відбувалося не з примусу, а з якогось особливого душевного потягу. Здавалося б, чим міг зацікави-

ти він М. Коцюбинського – митця нової генерації, модерних естетичних уподобань? Але той ще в 1898 році, коли В. Доманицькому ледве виповнився 21 рік, радо прийняв його (разом із львівським письменником Д. Лукіяновичем) як гостя в Чернігові; протягом тижня вони активно спілкувалися на квартирі письменника, а коли М. Коцюбинський дізнався, що в 1903 році В. Доманицький лікувався на острові Корфу, то просив В. Гнатюка «переказати од мене привіт йому» [4, с. 337]. Так само щирими були короточасні (листовні) стосунки В. Доманицького із В. Стефаником, а коли дізнався про смерть В. Доманицького один із найбільших прихильників модерних віань у літературі М. Вороний, то опублікував у газеті «Село» (1910 р.) чи не найтепліший некролог, у якому були й такі слова: «Сумно-сумно лунає ця звістка і тяжким жалем відгукується в серцях свідомих українців... Україна знову втратила одного з кращих своїх синів, що душу і тіло віддав рідній справі, рідному народові» [5, с. 372].

Коли йдеться про В. Доманицького як історика, то найбільш плідними, науковотворчими і водночас драматичними були стосунки В. Доманицького з істориком М. Аркасом. Останній (тут ніде правди діти) не мав історичної освіти. Все життя він (грек за походженням) віддав (як і його батько) морській та державній службі, мав навіть генеральський цивільний чин дійсного статського радника. А інтерес і любов до української історії сформувалися в нього як знак вдячності до тієї землі, на якій йому випало народитися і працювати. Для написання історії цієї землі самої любові, звичайно, недостатньо; потрібна ще й відповідна фахова підготовка, історична ерудиція. З нею на його шляху і трапився В. Доманицький. Він не просто відредагував рукопис «Історії України» М. Аркаса, а в буквальному розумінні переписав його як фахівець з історії і водночас – літератор-філолог. У наслідку, як стверджують фахівці-історики, «Історію України» М. Аркаса можна цілком справедливо вважати працею Аркаса–Доманицького [6, с. 32]. Одним із перших таку думку висловив О. Лотоцький, а В. Липинський розгорнув її в рецензії на «Історію...», що опублікована в 8-му числі ЛНВ за 1908 рік. Мова, форма авторського викладу «Історії...», писав рецензент, завдяки В. Доманицькому зробила її приступною широким селянським масам; спокійний, літописного характеру тон викладу, не йдучи на шкоду науковій популяризації, значно полегшує сприйняття книги нефахівцем-істориком; історія народу викладена з великим почуттям любові до нього; «се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу» [6, с. 35].

На жаль, неоднозначні почуття викликала «Історія...» М. Аркаса в найвизначнішого українського історика М. Грушевського. Він прийняв її ревниво, оскільки і сам планував (крім багатотомної) видати популярну, в одному томі й ілюстровану «Історію України». Амбітному вченому не вистачило відповідного такту, аби переступити через недоречне почуття конкурентності, і він (у дещо хитрий спосіб) опублікував рецензію на працю М. Аркаса з багатьма не дуже науковими кпинами, лайками та докорами. В. Доманицького вони вразили такою мірою, що викликали навіть горлову кровотечу; але він протримався після цього ще два роки; для М. Аркаса критика М. Грушевського стала вбивчою: його хвороби загострилися такою мірою, що звели зі світу вже через півроку. Не допомогло, зокрема, й те, що його підтримували листовно дуже відомі історики й літератори: Б. Грінченко, Є. Чикаленко, Г. Хоткевич та ін. Після смерті М. Аркаса В. Доманицький збирався підготувати друге видання його «Історії...», але хвороба й необхідність лікуватися в далеких від України краях цьому перешкодили. Доконувало В. Доманицького й те, що «київські попи» (за його висловом) зробили все, аби не вийшло друком і третє видання «Кобзаря». Бо в ньому, писали вони в доносі московським чи то цензорам, чи то градоначальникам, є, наприклад, такі богохульні речі, як поема «Марія». Про це, про попівський донощицький стан, В. Доманицький написав кілька гірких слів навіть своєму батькові, який був священником, і той змушений був мовчки сприйняти синову критику своїх духовних колег. Коли сина не стало, він доклав найбільше зусиль, аби тіло його було перевезене для поховання з далекого французького міста Аркашон до рідного села Доманицьких Колодистого...

Останні три роки життя В. Доманицький лікувався в закордонних санаторіях і з безвиході, і за вироком «рідної» імперії: 10 грудня 1907 р. з'явився наказ поліцейного департаменту про трирічне заслання В. Доманицького у Вологодську губернію, яке, завдяки турботам друзів, удалося замінити на перебування за кордоном протягом такого ж терміну. У се-

редині серпня 1910 року благословилося на амністію, і В. Доманицький міг безперешкодно повертатися в Україну. На таку звістку він тільки зітхнув, бо відчував неймовірне погіршення свого здоров'я; менш як через місяць душа його злетіла в небеса...

Похорон В. Доманицького ще раз показав, яким широким і щирим до нього було його історико-літературне оточення. Коли труну з тілом покійного привезли до України, друзі разом із батьком звернулися до міської влади з проханням поховати його в Києві; це прохання, звичайно, було відхилене, як і прохання відправити панахиду по небіжчику хоча б на Київському залізничному вокзалі. Аргумент був «залізний»: не дозволяє Петербург. Згорьований батько тільки й проказав: у Петербурзі навіть мертвих бояться. «Не мертвих, – відповів стражник, – а живих друзів небіжчика». І, як напише письменниця Любов Яновська, «цілим рядом «предписаній», «ордерів» та застережень було заздалегідь урізано до крайніх меж право кожної людини виявити востаннє свою повагу до тіла, висловити свій жаль за небіжчиком. Навіть звичайне слово «прощай» – слово, яке ми кажемо, вираджаючи приятеля в дорогу, було заказане...» [7, с. 139].

Сказати те слово над труною В. Доманицького в село Колодисте приїхали, крім Л. Яновської, також приятелька (наречена) небіжчика М. Требінська, Є. Чикаленко і, звичайно, найближчий земляк (із сусіднього села Пальчик) та літературний побратим В. Доманицького С. Єфремов. Похорон, проте, відбувався мовчки; на можливі промови накладено було найсуворіше табу. С. Єфремов, давши пізніше найґрунтовнішу характеристику життя та творчої діяльності В. Доманицького, залишив і дуже промовистий опис того мовчазного похорону. «...Тихо і спокійно йшли люди за дорогою труною, дисципліновані одним почуттям великої пошани до небіжчика... Проте місцева поліція мобілізувала навіщось усі свої сили. Процесію весь час провожала «почесна варта» – чоловіка з 50 стражників верхи; повно їх і в селі, що обернулося ніби у військовий табір... «Любезное отечество» стріло «небезпечно-го» вигнанця, як слід... а вночі перед похороном арештувала чотирьох чоловік: Івана Ненадищука, Дем'яна Уманця, Білозера Гната та Василя Польового... Арештованим поставлено в вину отой селянський вінок...». Вони нібито підготували похоронний вінок і напис на ньому «крамольних» слів: «Дорогому порадникові, незабутньому вчителеві, славному борцеві за долю рідного народу – з незмірним жалем Колодиські селяни» [8, с. 133, 137].

Чи міг В. Доманицький побудувати своє життя так, аби прожити хоч трохи довше? Більшість із літературного оточення його відповідають на це запитання заперечно: не міг... Така в нього заповідлива до роботи натура; він постійно горів, конав у праці і навіть не думав цуратися її ради будь-якого полегшення свого здоров'я. Д. Донцов небезпідставно згадав у зв'язку з цим відомий крилатий вираз Мартіна Лютера: «Hier stehe ich, ich kann nicht anders» («Я на цьому стою і інакше не можу») [9, с. 73]. Лютер, як і Доманицький, жив теж у межову, хоч і з іншим змістом, епоху; позитивізмом тоді було згасаюче Середньовіччя, а модернізмом – новоявлений Ренесанс ...

За радянських часів над могилою В. Доманицького в Колодистому вчинено святотатство: збито з надгробка хрест, а сам надгробок віддано на поталу колючим бур'янам та придорожній пилюці. До 100-річчя з дня поховання видатного філолога й історика його могилу і прилеглу до неї територію реставровано й належним чином окультурено.

Список використаної літератури

1. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1970. – 923 с.
2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Києві. – К.: НАН України, Інститут археології, 1995. – 1000 с.
3. Франко І. Присвята // Світова велич Шевченка: У 3-х т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. – Т. 1. – 511 с.
4. Коцюбинський М. Твори: У 6-ти т. / М. Коцюбинський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 5. – 463 с.
5. Цит. за Болаболъченко А. Вибрані твори: У 3-х т. – К.: Вид-во «Щек», 2006. – Т. 1. – 443 с.
6. Сарбей В. Микола Аркас і його «Історія України-Русі» / В. Сарбей // Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с. – С. 3–43.

7. Яновська Л. Враження з похорону / Л. Яновська // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. – К.: Вік, 1912. – 145 с. – С. 138–143.

8. Єфремов С. На похороні В. Доманицького / С. Єфремов // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. – К.: Вік, 1912. – 145 с. – С. 131–137.

9. Донцов Д. Доманицький у Закопаному / Д. Донцов // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. – К.: Вік, 1912. – 145 с. – С. 69–75.

Статья посвящена научной деятельности выдающегося филолога и историка Украины Василия Доманицького. Автор рассматривает мнения о нём известных писателей и литературоведов Украины рубежа XIX–XX вв.

Ключевые слова: литература, филология, история, творчество, шевченковедение, переходная эпоха, традиция, новаторство, литературный процесс.

The article is about the scientific work of the outstanding philologist and Ukrainian historian Vasiliy Domanitskiy. The author considers opinions about him belonging to well-known Ukrainian writers and literary scholars at the turn of the XXth century.

Key words: literature, philology, history, creative activity, Shevchenko studies, transitional epoch, tradition, innovation, literature process.

Надійшло до редакції 8.02.2011.